SOMATIK KOMPONENTLI MAQOLLARNING BUYRUQ, TAQIQ VA OGOHLANTIRISH MAZMUNINI IFODALASH XUSUSIYATLARI

Nasimova Feruza Rustamovna

SamDCHTI Yapon filologiyasi kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada somatik komponentli maqollarning buyruq, taqiq va ogohlantirish mazmunini ifodalash xususiyatlari yapon va o‘zbek tillari misolida lingvopragmatik hamda lingvokulturologik jihatdan tahlil qilinadi. Tana a’zolari nomlari ishtirok etgan paremiologik birliklarning inson xulq-atvorini tartibga solish, muayyan harakatga undash, nomaqbul faoliyatdan qaytarish va ehtimoliy salbiy oqibatlardan ogohlantirishdagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, somatik komponentlarning bevosita va ko‘chma ma’noda qo‘llanishi, ularning milliy-madaniy mazmuni hamda pragmatik imkoniyatlari ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *somatizm, somatik komponent, maqol, paremiologiya, direktiv funksiya, buyruq, taqiq, ogohlantirish, pragmatika, lingvokulturologiya.*

Til xalqning tarixiy tajribasi, milliy tafakkuri, dunyoqarashi va madaniy qadriyatlarini o‘zida mujassamlashtiruvchi muhim ijtimoiy hodisadir. Ushbu xususiyatlar, ayniqsa, maqollarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Maqollar xalqning ko‘p asrlik hayotiy kuzatishlari, ijtimoiy tajribasi va axloqiy qarashlari asosida shakllangan ixcham, obrazli hamda mazmunan teran paremiologik birliklardir. Maqollarning muhim xususiyatlaridan biri shundaki, ular nafaqat muayyan hodisa yoki vaziyatni tasvirlaydi, balki insonning xatti-harakatiga ta’sir ko‘rsatish vazifasini ham bajaradi. Xususan, ayrim maqollar kishini biror ishni bajarishga undasa, boshqalari nomaqbul harakatdan qaytaradi yoki yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan salbiy oqibatlar haqida ogohlantiradi. Shu jihatdan maqollarning direktiv-pragmatik imkoniyatlarini o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridandir.

Somatik komponentli maqollar ushbu jarayonda alohida ahamiyatga ega.

Chunki bosh, ko‘z, qo‘l, oyoq, til, quloq kabi tana a’zolari nomlari insonning jismoniy faoliyati bilan bir qatorda, uning fikrlashi, idrok etishi, munosabat bildirishi va ijtimoiy xulq-atvorni ham ramziy ifodalari ham mavjuddir.

Mazkur maqolaning maqsadi yapon va o‘zbek tillaridagi somatik komponentli maqollarning buyruq, taqiq va ogohlantirish mazmunini ifodalash xususiyatlarini aniqlash hamda ularning pragmatik vazifalarni qiyosiy yoritish lozim.

Somatik komponentli maqollarning lingvopragmatik xususiyatlari

Somatizmlar inson tanasi a’zolarining nomlarini bildiruvchi leksik birliklar bo‘lib, ular til tizimida nominativ vazifadan tashqari, ko‘chma, ramziy va baholovchi ma’nolarni ham ifodalaydi. Masalan, o‘zbek tilidagi “bosh” so‘zi jismoniy tana a’zosi ma’nosidan tashqari, aql, rahbarlik, mas’uliyat va tafakkur tushunchalari bilan ham bog‘lanadi. “Ko‘z” idrok, e’tibor va kuzatuvni, “qo‘l” faoliyat va mehnatni, “oyoq” esa harakat va yo‘nalishni ifodalashi mumkin. Yapon tilida ham somatik birliklar keng semantik va pragmatik imkoniyatlarga ega. Jumladan, 頭（あたま *(atama)*）- *bosh,* 目（め – *(me)*）– *ko‘z,* 手（て *(te)-qo‘l,* 足（あし *(ashi)*）– *oyoq* kabi birliklar ko‘plab turg‘un birikmalar va maqollarda qo‘llanadi. Somatik komponentli maqollarning pragmatik xususiyatlarini tahlil qilishda ularning kommunikativ maqsadini hisobga olish zarur. Bunda maqolning mazmuni bilan birga, so‘zlovchining tinglovchiga nisbatan munosabati, ko‘zlangan ta’sir va kutilayotgan xatti-harakat ham muhim hisoblanadi.
J. Ostin va J. Syorlning nutqiy aktlar nazariyasiga ko‘ra, nutq birliklari nafaqat axborot yetkazadi, balki muayyan harakatni amalga oshirish vositasi ham bo‘lib xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan qaralganda maqollar tarkibidagi somatik birliklar ham direktivlik jihatdan ham shakllanishda ishtirok etadi. Somatik komponentli maqollarni o‘z pragmatic funksiyalariga ko‘ra uch guruhga ajratamiz:

1. Buyruq va undash mazmunidagi maqollar

2.Ta`qiq va qaytarish mazmunini ifodalovchi maqollar.

3. Ogohlantirish va ehtiyotkorlikka chaqirish mazmunini ifodalovchi maqollar.

Buyruq va undash mazmunini ifodalovchi somatik maqollar Buyruq mazmuni insonni muayyan faoliyatni amalga oshirishga, harakat qilishga yoki ma’lum bir xulq-atvor me’yoriga rioya etishga undaydi. Somatik komponentli maqollarda bunday mazmun ko‘pincha qo‘l, oyoq, bosh va ko‘z obrazlari orqali shakllanadi.

O‘zbek tilidagi *“Qo‘lingdan kelgan ishni qil”* mazmunidagi ifodalar insonni o‘z imkoniyatlaridan foydalanishga va faoliyat ko‘rsatishga undaydi. Bu yerda *“qo‘l”* komponenti jismoniy faoliyat, mehnat va amaliy imkoniyat ramzi sifatida namoyon bo‘ladi.

Yapon tilidagi *手を貸す（てをかす - te o kasu）* iborasi “yordam qo‘lini cho‘zmoq” ma’nosini bildiradi. Ushbu somatik obraz yordam va hamkorlik tushunchalari bilan bog‘liq. Biroq bu birlik mustaqil maqol emas, balki somatik frazeologik birlikdir. U somatik komponentning direktiv mazmunni ifodalash imkoniyatini ko‘rsatadi.

Demak, buyruq va undash mazmunidagi somatik birliklarda tana a’zosi inson faoliyatining ramziy modeli sifatida xizmat qiladi. Bunday birliklar orqali mehnatsevarlik, tashabbuskorlik, hamkorlik va mas’uliyat kabi ijtimoiy qadriyatlar targ‘ib qilinadi.

Taqiq mazmunini ifodalovchi somatik maqollar-taqiq mazmuni shaxsni muayyan xatti-harakatni amalga oshirmaslikka, nomaqbul faoliyatdan tiyilishga yoki ijtimoiy me’yorlarni buzmaslikka chaqiradi. Bunday mazmun somatik komponentlar orqali bevosita yoki bilvosita ifodalanishi mumkin. O‘zbek tilidagi *“Ko‘r-ko‘rona ish qilma”* iborasida ko‘z komponenti insonning idrok etish, anglash va vaziyatni to‘g‘ri baholash qobiliyatini anglatadi. Ushbu ifoda kishini fikrlamasdan, oqibatini hisobga olmasdan ish tutishdan qaytaradi. Yapon tilidagi *口は災いの元（くちはわざわいのもと -kuchi wa wazawai no moto）* maqoli “Og‘iz baloning boshlanishidir” mazmunini anglatadi. Mazkur maqolda *口（くち (kuchi)）– og‘iz* somatik komponenti inson nutqi va uning ijtimoiy oqibatlari bilan bog‘langan.

Maqol insonni har bir so‘zini o‘ylab gapirishga, ortiqcha va noo‘rin so‘zlardan tiyilishga undaydi. Uning pragmatik mazmunida bevosita buyruq shakli mavjud bo‘lmasa-da, mazmun jihatidan bilvosita taqiq va ehtiyotkorlik talabi ifodalangan.

Shunday qilib, taqiq mazmunidagi somatik maqollarda tana a’zolari insonning nazorat qilinishi lozim bo‘lgan faoliyati bilan bog‘lanadi. Ayniqsa, og‘iz, til, ko‘z va qo‘l komponentlari orqali nutqiy faoliyat, kuzatuv va amaliy xatti-harakatlarni tartibga solish holatlari kuzatiladi.

Ogohlantirish mazmunini ifodalovchi somatik maqollar- ogohlantirish mazmuni shaxsni yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavf, noxush vaziyat yoki salbiy oqibatlardan xabardor qilishga qaratiladi. Bunday maqollar ko‘pincha xalqning hayotiy tajribasi va kuzatuvlari asosida shakllanadi.

Yapon tilidagi *猿も木から落ちる（さるもきからおちる - saru mo ki kara ochiru）* maqoli “Maymun ham daraxtdan yiqiladi” deb tarjima qilinadi. Ushbu maqol inson qanchalik tajribali yoki mahoratli bo‘lmasin, xatoga yo‘l qo‘yishi mumkinligini anglatadi.

Mazkur maqolda tana a’zosi bevosita nomlanmagan bo‘lsa-da, harakat va yiqilish obrazi orqali inson faoliyatining chegaralanganligi ifodalanadi. Shu sababli u somatik komponentli maqolga emas, balki harakat obraziga asoslangan paremiologik birlikka misol bo‘ladi.

Somatik komponentli ogohlantirish mazmunini o‘zbek tilidagi “Ko‘zingni ochib yur” kabi turg‘un ifodada kuzatish mumkin. Bunda “ko‘z” komponenti hushyorlik, ehtiyotkorlik va vaziyatni nazorat qilish ramzi sifatida ishlatiladi. Ushbu birlik insonni atrofdagi voqea-hodisalarga befarq bo‘lmaslikka chaqiradi.

Yapon tilidagi *目が離せない（めがはなせない – (me ga hanasenai)）* ifodasi ham “ko‘z uzib bo‘lmaydi” mazmunini anglatadi. U kuzatuv va e’tibor zarurligini ifodalovchi somatik birlik sifatida izohlanishi mumkin, biroq mustaqil maqol emas.

Ogohlantirish mazmunidagi bunday birliklarda somatik komponent insonning idrok etish va nazorat qilish qobiliyatini ifodalaydi. Natijada tinglovchida ehtiyotkorlik, hushyorlik va mas’uliyat hissini shakllantirishga xizmat qiladi.

Yapon va o‘zbek tillaridagi somatik maqollarning qiyosiy-pragmatik xususiyatlari. Yapon va o‘zbek tillaridagi somatik komponentli maqollarni qiyosiy o‘rganish ikki xalqning milliy tafakkuri, ijtimoiy tajribasi va axloqiy qarashlaridagi umumiy hamda farqli jihatlarni aniqlash imkonini beradi. Har ikki tilda tana a’zolari insonning jismoniy va ruhiy faoliyatini ifodalash bilan birga, ramziy va pragmatik ma’nolarni ham yuzaga chiqaradi. Jumladan, ko‘z komponenti idrok va hushyorlik, qo‘l komponenti mehnat va yordam, og‘iz komponenti nutq va muloqot, bosh komponenti esa tafakkur va qaror qabul qilish bilan bog‘lanadi. Biroq ularning qo‘llanishida milliy-madaniy o‘ziga xosliklar ham mavjud. Yapon maqollarida ijtimoiy munosabatlarda ehtiyotkorlik, muvozanat va o‘zini nazorat qilishga doir mazmunlar ko‘zga tashlansa, o‘zbek maqollarida mehnatsevarlik, hayotiy tajriba, hushyorlik va axloqiy tarbiyaga oid mazmunlar keng namoyon bo‘ladi. Bu xulosalar mazkur maqolada ko‘rib chiqilgan misollar doirasidagi kuzatishlar bo‘lib, barcha paremiologik birliklarga umumlashtirilmaydi. Qiyosiy tahlil natijasida somatik komponentli maqollarning direktiv mazmuni faqat grammatik buyruq shakllari orqali emas, balki obrazlilik, metaforik ma’no va xalq tajribasiga asoslangan bilvosita kommunikativ vositalar orqali ham yuzaga chiqishi aniqlandi.

Yuqoridagi tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin: Somatik komponentli maqollar insonning jismoniy faoliyati bilan bir qatorda, uning tafakkuri, nutqi, xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlarini ham ifodalash imkoniyatiga ega.

Buyruq mazmunidagi somatik birliklar insonni muayyan faoliyatga, mehnatga, tashabbuskorlikka va mas’uliyatga undaydi. Taqiq mazmunidagi somatik maqollar nomaqbul xatti-harakatlardan qaytarish, nutq va faoliyatni nazorat qilish hamda ijtimoiy me’yorlarga rioya etishga chaqirish vazifasini bajaradi.

Ogohlantirish mazmunidagi birliklar ehtiyotkorlik, hushyorlik va vaziyatni to‘g‘ri baholashga yo‘naltiriladi.

Yapon va o‘zbek tillaridagi somatik komponentlar o‘xshash ramziy

imkoniyatlarga ega bo‘lsa-da, ularning pragmatik mazmuni va madaniy talqinida o‘ziga xosliklar kuzatiladi. Umuman olganda, somatik komponentli maqollar xalqning ijtimoiy tajribasi va axloqiy qarashlarini mujassamlashtirgan holda, inson xulq-atvorini tartibga soluvchi muhim lingvopragmatik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Ularning buyruq, taqiq va ogohlantirish mazmunida qo‘llanishini qiyosiy o‘rganish yapon va o‘zbek paremiologiyasining umumiy hamda milliy xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Austin J. L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962.

2. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.

3. Mieder W. Proverbs: A Handbook. – Westport: Greenwood Press, 2004.

4. F. R.Nasimova. Yapon va o‘zbek tillaridagi somatik maqollarda harakatga undash fenomenining qiyosiy-pragmatik tahlili. Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar 2026-yil 5-son.Кокандский ГПИ. Научный вестник

5. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.

7. 国語辞典編集部. 広辞苑. 第七版. – 東京: 岩波書店, 2018.